

Małgorzat Pytlak

Gorzowska fontanna na Starym Rynku w świetle nadzoru archeologicznego prowadzonego w czasie jej remontu w 2010 roku : glosa do historii ratusza

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny nr 19, 121-130

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Małgorzata Pytlak
Wysoka

Gorzowska fontanna na Starym Rynku w świetle nadzoru archeologicznego prowadzonego w czasie jej remontu w 2010 roku. Glosa do historii ratusza

Gorzów nie jest miastem bogatym w zabytki, posiada natomiast kilka budowli i obiektów, które są jego wyróżnikami. Bez wątpienia fontanna na Starym Rynku znajduje się w czołówce najbardziej znanych symboli miasta. Nie dziwi zatem duże zainteresowanie społeczne, jakie wzbudził w styczniu 2010 roku remont fontanny i rozbiórka toalet miejskich, znajdujących się pod nią. Zainteresowanie to przerodziło się w burzliwą dyskusję i protest dużej grupy mieszkańców przeciwko wymianie piaskowca, materiału z którego pierwotnie wykonano cokół fontanny, na różowy granit. Na czele protestu wraz z Zofią Bilińską, autorką kopii rzeźb na cokole fontanny, stanęła grupa regionalistów, historyków i artystów. I choć przedmiotem artykułu nie są współczesne dzieje fontanny, nie sposób nie wspomnieć o żarliwej dyskusji, jaka rozgorzała na łamach prasy¹. Uwieńczeniem protestu były przeprosiny mieszkańców przez Prezydenta Miasta Tadeusza Jędrzejczaka oraz zmiana decyzji dotyczącej remontu fontanny. Zaniechano budowy toalet oraz zrezygnowano z różowego granitu.

Fontanna Pauckscha zwana błędnie „Bamberką” powstała w Gorzowie (Landsbergu) w 1897 roku na Starym Rynku z inicjatywy H. Pauckscha². H. Paucksch – gorzowski przemysłowiec – z okazji swoich 80. urodzin – przekazał miastu 10 tys. marek w złocie „z przeznaczeniem na wystawienie w miejscu publicznym dzieła o wartości artystycznej, (sugerując), by była to pomnikowa fontanna [...] w miejscu, gdzie stał kiedyś stary ratusz”. Budowa fontanny wymagała aprobaty cesarza Wilhelma II. Wykonawcą projektu został Cuno von Üchtritz, który, uwzględniając targowe tradycje miejsca, zaproponował sielankową kompozycję, przedstawiającą kobietę dźwigającą wiadra z wodą. U jej stóp baraszkowały dzieci, personifikujące rybołówstwo, rolnictwo, rzemiosło i przemysł. Nieckę fontanny wykonano z piaskowca pochodzącego z Warthauer, pracami murarskim kierował kamieniarz Carl Richard Risch. Rzeźby z brązu odlano w firmie „H. Gladenbeck und Sohn” we Friedrichshagen. Waga rzeźb wynosiła 1575 kg. Uroczystego otwarcia fontanny dokonał sam fundator 20 czerwca 1897 roku. Od początku jej funkcjonowania były kłopoty ze szczelnością

1 W obronie pierwotnego wyglądu fontanny poproszono o wypowiedź publiczną autorytet z dziedziny konserwacji kamienia prof. Wiesława Domasłowskiego, który skrytykował pomysł zastąpienia piaskowca marmurem *Profesor broni fontanny*, (niko), „Gazeta Lubuska”, 14 IV 2010, s. 8.
2 Dane dotyczące fontanny za: J. Zysnarski, *Encyklopedia Gorzowa*, Bydgoszcz 2007, s. 149-150.

zbiornika, zaś elementy rzeźbiarskie padały łupem złodziei. W zbiorach Archiwum Państwowego w Gorzowie Wlkp. znajdują się dwa pisma, w których poruszany był problem sączącej się wody. Podczas wytrysku wody przesiąkała ona przez porowaty piaskowiec i nieszczelne fugi cokołu „Das aus den Sprüdlern des Brunnens herabfallende Wasser wird von dem porösern Sandstein und zum Teil wohl auch von etwa vorhandenen und undichten Fuge des Sockels aufgenommen [...]”³. Najwyraźniej, jak można zauważyć w kolejnych latach, ani specjalistom niemieckim, ani polskim nie udało się uszczelnić pomieszczeń pod fontanną. Stąd decyzja Rady Miasta Gorzowa Wielkopolskiego z 2009 roku o generalnym remoncie fontanny.

W połowie lat 80. XX wieku na cokole fontanny umieszczono cztery cementowe figury żeńskie „Prządki” autorstwa Zofii Bilińskiej. W 1997 roku rzeźby te przeniesiono do parku Wiosny Ludów, zastępując je rzeźbami wykonanymi na wzór pierwotnych, których autorką była wspomniana wyżej Zofia Bilińska. Tym razem inicjatorem rekonstrukcji fontanny był Werner Siebke. Przedstawiciele BAG przekazali miastu na ten cel 120 tys. DM.

2 lipca 1997 roku ponownie otwarto fontannę. Kłopoty z przesiąkaniem wody do wnętrza toalet spowodowały decyzję o generalnym remoncie fontanny. W okresie od stycznia do połowy marca 2010 roku prowadzono nadzór archeologiczny w Gorzowie Wlkp. na Starym Rynku podczas prac ziemnych przy demontażu fontanny Pauckscha i usuwaniu toalet miejskich⁴.

Rozbiórkę toalet przeprowadzono za pomocą sprzętu mechanicznego. Wykonano wykop o głębokości ok. 4,80 m od poziomu gruntu, (22,73 m n.p.m.), o wymiarach: ok. 15 m x ok. 10 m. W profilach zaobserwowano przemieszane warstwy ziemi i gruzu od góry do dołu. W profilu wschodnim widniały resztki muru, najpewniej z początku budowy toalet z 1936 roku (fot. nr 1). Natomiast w profilu zachodnim zarejestrowano dwa fragmenty murów, w których znajdowały się cegły gotyckie. Fragment muru zlokalizowany po lewej stronie w profilu zachodnim, gdy stoi się twarzą do profilu (obiekt nr 1, fot. nr 2), znajdował się na głębokości ok. 1 m od poziomu obecnego gruntu. Fragment ten o szerokości ok. 0,70 m, zachował się na odcinku ok. 1,70 m. Posadowiony był na przemieszanych warstwach ziemi i gruzu. Mur zbudowany był z jednorodnej czerwonej cegły łączonej zaprawą piaskowo-wapienną. Widoczny układ cegieł: główki w pionie, sugerował fragment sklepienia, z racji bezpieczeństwa nie odsłonięto całości muru. Zmierzone dwie zachowane w całości cegły: 280 x 140 x 80 mm, 270 x 130 x 90 mm.

Fragment muru zarejestrowany po prawej stronie profilu zachodniego, stojąc twarzą do profilu (obiekt nr 2, fot. nr 3) znajdował się na głębokości ok. 55 cm od poziomu gruntu i sięgał szerokości ok. 0,60 m, na odcinku ok. 1,60 m. Obiekt nr 2 to przewrócony fragment muru, w którym oprócz cegieł gotyckich zaobserwowano cegły nowożytnie. Mur ten znajdował się wśród przemieszanych warstw ziemi i gruzu. Zmierzone trzy cegły: 285 x 135 x 80 mm, 300 x 140 x 100 mm, 300 x 140 x 70 mm. Odległość pomiędzy obydwooma fragmentami murów wynosiła 10,5 m. W

3 Akta miasta Gorzowa sygn. nr 9834. Pisma z 28 V i z 10 VI 1938 roku.

4 Nadzór archeologiczny z ramienia Muzeum Lubuskiego im. J. Dekerta w Gorzowie Wlkp. prowadzili mgr Małgorzata Pytlak i Konrad Fijałkowski.

Fot. 1. Gorzów, Stary Rynek, profil wschodni wykopu pod fontannę (fot. M. Pytlak)

Fot. 2. Gorzów, Stary Rynek, profil zachodni, obiekt nr 1 (fot. M. Pytlak)

Fot. 3. Gorzów, Stary Rynek, profil zachodni, obiekt nr 2 (fot. M. Pytlak)

wykopie budowlanym osiągnięto całec, żółty piasek, na głębokości 4,80 m od poziomu współczesnego bruku, tj. od 22,73 m n p. m. Podczas prac archeologicznych natrafiono na cegły i kształtki architektoniczne, które znajdowały się w wykopie pod fontanną. Wymiary cegieł w milimetrach: 280 x 140 x 120, 260 x 130 x 90, 300 x 140 x 90, 250 x 120 x 90, 280 x 140 x 90, 280 x 140 x 100, 280 x 120 x 90. Pozyskano również trzy kształtki z3 śladami pobiałą (fot. nr 4, 5, 6).

W wykopie tym nie zarejestrowano żadnych innych obiektów ani zabytków ruchomych. Nie jest to dziwne, gdyż należy pamiętać, że wykop pod fontanną z 1897 roku wykonano w miejscu rozebranego w 1851 roku średniowiecznego budynku ratusza. Następnie w latach 1936–1937 wykop ten pogłębiono, budując pod fontanną toalety. Podczas badań archeologicznych przy demontażu fontanny i rozbiórce budynku toalet miejskich w 2010 roku natrafiono na fragmenty murów gotyckich, które można wiązać z nieistniejącym już ratuszem miejskim.

Ratusz w Gorzowie wybudowano we wschodniej pierzei rynku. Za najstarszy dokument, który został wystawiony w „teatrum”, domu kupieckim, (ratuszu) uważa się akt prawny z 1376 roku, aczkolwiek o pisarzu miejskim po raz pierwszy dowiadujemy się z dokumentu lokującego kościół św. Jerzego w 1360 roku⁵. Wydarzenie te są cennymi poszlakami, na podstawie których można domniemywać, że w XIV wieku istniał budynek ratusza. Uważa się, że jedna z najwcześniejszych części murowanych ratusza powstała w pierwszej połowie XIV wieku, zaś pod koniec XV wieku budynek

5 A. Wędzki, *Gorzów od czasów najdawniejszych do schyłku średniowiecza*, red. J. Benyskiewicz, Z. Boras, A. Wędzki, s. 53,70, 71, Gorzów Wielkopolski 1990.

Fot. 4, 5. Gorzów, Stary Rynek, kształtki z pobiałą (fot. M. Pytlak)

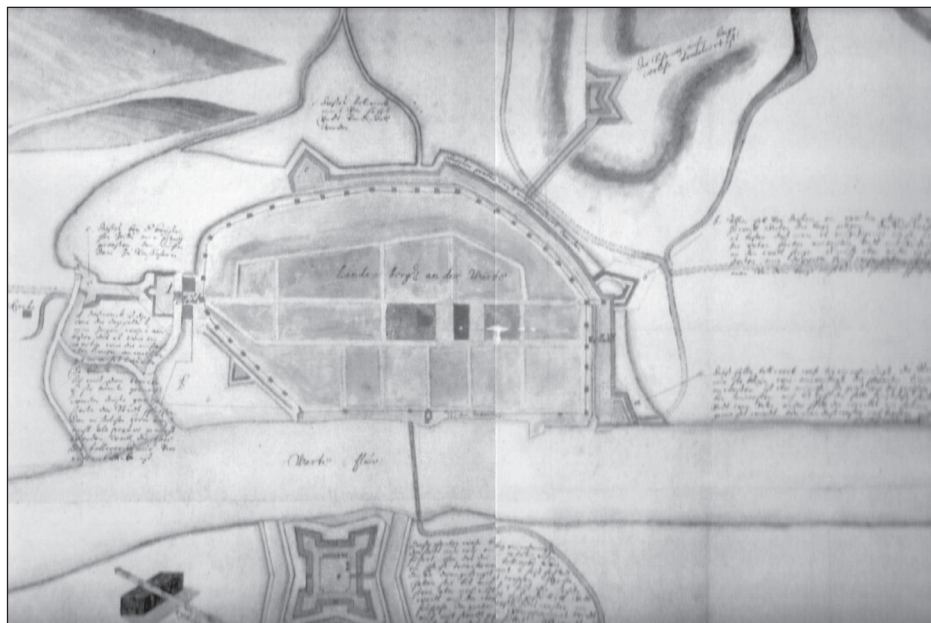
Fot. 6. Gorzów, Stary Rynek, cegła gotycka (fot. M. Pytlak)

był dwukondygnacyjny, kryty dwuspadowym dachem, z prostokątną wieżą trębacką ustawioną centralnie na osi fasady. W okresie nowożytnym budynek rozbudowano. Pod ratuszem znajdowały się przesklepione piwnice⁶. Budynek miał 35 m długości i 23 m szerokości. Rozbiórki ratusza dokonano w latach 1850–1851⁷.

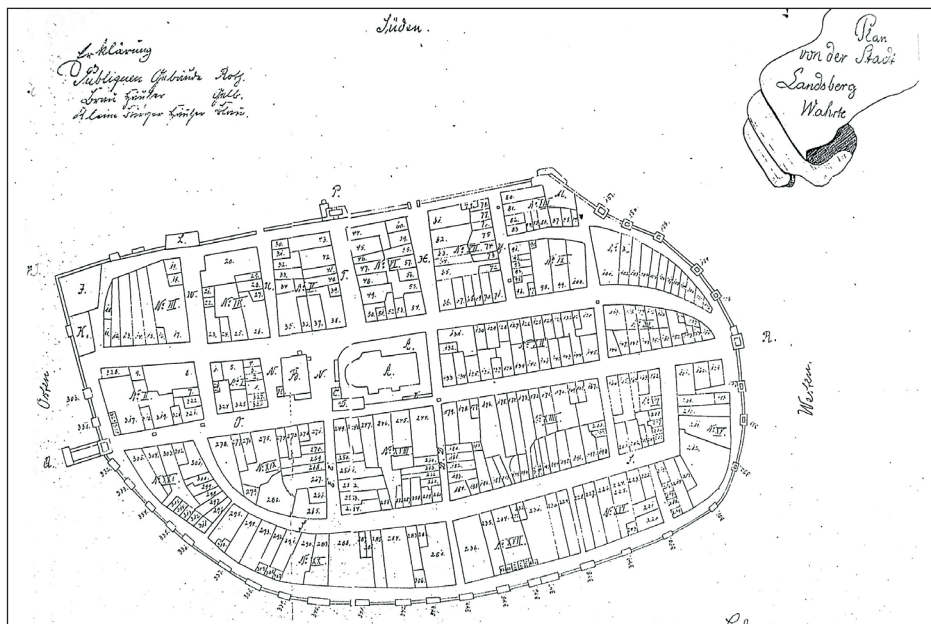
Na planach miasta Gorzowa od XVII wieku front budynku ratusza znajduje się na linii ul. Hawelańskiej, zaś jego tył dochodzi do linii ul. Lutyckiej (ryc. 1). Nieco inaczej wygląda to na planie miasta z 1804 roku. Na nim tył ratusza pokrywa się z linią ul. Lutyckiej, zaś front nie dochodzi do linii ul. Hawelańskiej (ryc. 2). Fontannę wybudowano w miejscu wyburzonego ratusza, aczkolwiek mając mniejsze wymiary niż ratusz (ok. 15 m x 10 m), nie wypełniła całkowicie miejsca po ratuszu. Można pokusić się o porównanie lokalizacji fontanny i ratusza, analizując topografię Starożytnego Rynku na podstawie planów miasta z 1804 i 2010 roku (ryc. 3). Na obydwu planach zarówno tylna ściana ratusza jak i fontanny znajdują się na linii ul. Lutyckiej. Dwa fragmenty murów z cegły gotyckiej zarejestrowane w profilu zachodnim wykopu budowlanego można bez wątpliwości wiązać z budynkiem ratusza. Ich obecność w wykopie, który był wtórnym, po wykopie pod fontannę w XIX wieku i pod toalety w latach 30. XX wieku, należy uznać za uśmiech losu. Najprawdopodobniej już podczas budowy fontanny w XIX wieku, a następnie toalet w latach 30. XX wieku wybrano resztki gruzu, jaki pozostał po rozbiórce ratusza.

6 A. Wędzki, dz. cyt., s. 71.

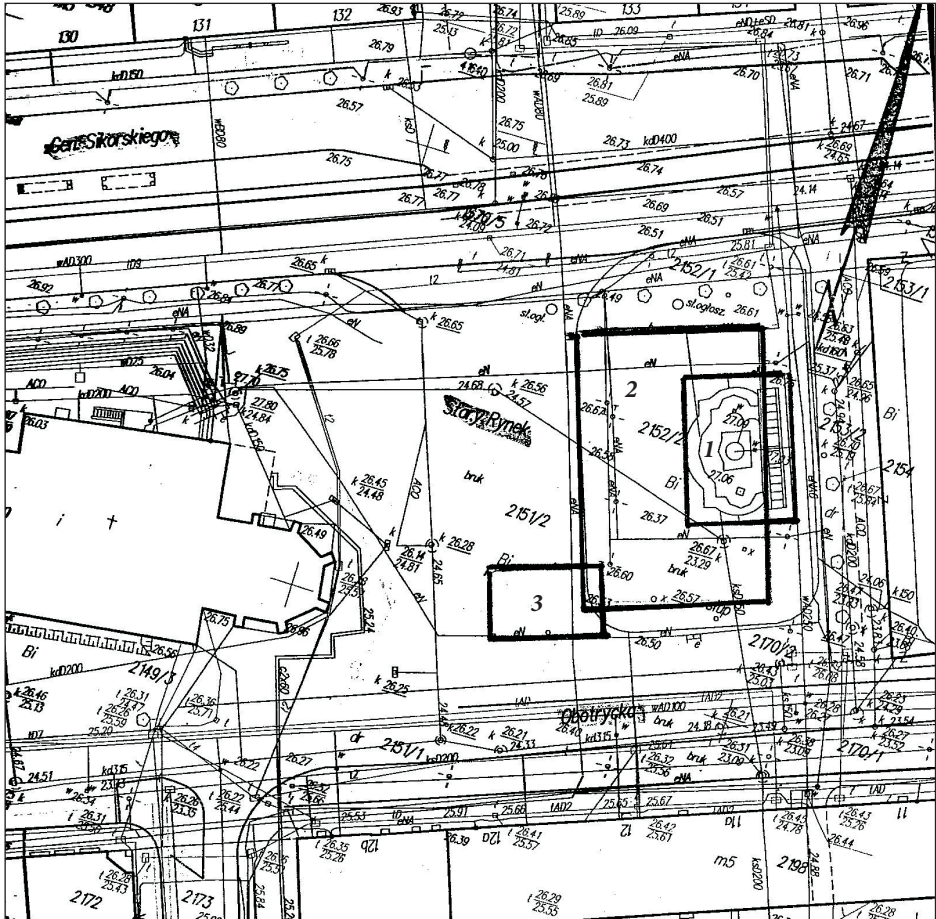
7 A. Wędzki, dz. cyt., s. 70.

Ryc. 1. Plan Gorzowa z XVII w. (ze zbiorów Riktsarchivet)

Ryc.2. Plan Gorzowa z 1804 r.
(ze zbiorów Muzeum Lubuskiego im., J. Dekerta w Gorzowie)

Ryc. 3. Fragment planu Gorzowa z 2010 r.

1. Obrys wykopu pod fontannę; 2. Obrys nieistniejącego ratusza; 3. Wykop archeologiczny

W 1997 roku podczas remontu nawierzchni Starego Rynku prowadzono badania archeologiczne, których zadaniem było między innymi poszukiwanie relikwów gorzowskiego ratusza⁸. Wykop o wymiarach 10,60 m x 7 m o głębokości ok. 3,50 m, który wówczas założono, tak aby obejmował przypuszczalny południowo-zachodni narożnik budynku ratusza, okazał się ceglany gruzowiskiem. Pod kostką granitową i kamiennym brukiem poniemieckim natrafiono na gruz ceglany z zaprawą wapienną. Gruz ten zalegał do głębokości ok. 0,80 m i przechodził w warstwę ciemnobrunatnej ziemi z gruzem. Pod nią zarejestrowano przepaloną, czarną ziemię, poniżej żółty piasek – calec. Stratygrafię warstw uchwycono bez dokładnych po-

8 M. Pytlak, *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych i nadzorów archeologicznych na Starym Rynku w Gorzowie Wlkp.*, Archiwum Działu Archeologii Muzeum Lubuskiego w Gorzowie Wlkp., Gorzów Wlkp. 1997, mps.

miarów, gdyż w krótkim czasie po odsłonięciu gruzowisko obsunęło się. Z wykopu pozyskano liczne ułamki ceramiki późnośredniowiecznej, nowożytniej, fragmenty kafli oraz monetę – kwartnik szczeciński z XV wieku⁹. Podczas prac archeologicznych odkryto także fragmenty murów ceglanych oraz część filara (fot. nr 7). Relikty te, podobnie jak te z profilu zachodniego wykopu pod fontannę, leżały w luźnym gruzie. Dlatego też nie można było zarówno wówczas jak i obecnie namierzyć ich poziomów posadowienia.

Podczas nadzoru archeologicznego w 2010 roku prowadzonego podczas rozbiórki fontanny Pauckscha i toalet miejskich zarejestrowano relikty murów ceglanych. Miejsce ich odkrycia oraz materiał, z którego je wykonano, cegła gotycka z zaprawą wapienno-piaskową, pozwalają przypuszczać, że są to relikty średniowiecznego ratusza miejskiego, funkcjonującego w Gorzowie (Landsbergu) od połowy XIV wieku do połowy XIX wieku. Należy zaznaczyć, że zarówno w czasie prac badawczych na Starym Rynku w 1997 roku, jak i podczas nadzoru archeologicznego podczas rozbiórki toalet w 2010 nie natrafiono na powiązany z gruntem element architektoniczny ratusza. Zarejestrowane relikty nie pozwalają na podjęcie próby odtworzenia jego wyglądu, jedynie potwierdzają, że był to budynek ceglany. Porównując fragment planu miasta z 1804 roku z zaznaczonym ratuszem i z planem z 2010 roku, na którym widnieje fontanna, można wnioskować, że fontannę wybudowano

Fot. 7. Gorzów, Stary Rynek, relikty ratusza (fot. M. Pytlak)

9 Na temat kwartnika szczecińskiego, T. Szczurek, *Monety odkryte na Placu Katedralnym w Gorzowie Wlkp. a pieniądz rynku nowomarchijskiego*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XLII, 1998, z. 3-4, s. 189-210.

Fot. 8. Gorzów, Stary Rynek, fontanna Pauckscha w 2012 r. (fot. M. Pytlak)

w części północno-wschodniej ratusza. Brak czytelnych nawarstwień kulturowych w wykopie pod fontannę i toalety, jak również brak zabytków ruchomych potwierdza wykonanie wykopu w gruncie wtórnym.

Wykreślenie na planie Starego Rynku budynku ratusza, wykopu pod fontannę oraz wykopu archeologicznego z 1997 roku jest rekonstrukcją pogładową. Może ona zawierać błędy wynikające z przenoszenia skal i wymiarów.

Obecnie na Starym Rynku w Gorzowie Wielkopolskim w miejscu średniowiecznego ratusza stoi ponownie fontanna, będąca kopią fontanny Pauckscha, bez podziemnych toalet (fot. nr 8).